

ԳՐԱԿԱՆ ԴԻԻՑԱԶՆԵՐ

ԱՐՁԱԿ ԶՈՊԱՆԵԱՆ

գրեց՝ ԼԵՒՈՆ ԷՍԱՃԱՆԵԱՆ

ԱԹԷՆՔ

Տպարան՝ «ՆՈՐ ՈՐ»-ի

1924

4503

*Հայերէն արեւելեան հասարակական-տնտեսական
891.99.092 "Կարճ" տիպի տեքստ
0 չի*

ԳՐԱԿԱՆ ԴԻԴՑԱԶՆԵՐ

ԱՐՇԱԿ ԶՊԱՆԵԱՆ

գրեց՝ ԼԵՒՈՆ ԷՍԱԶԱՆԵԱՆ

ԱԹԷՆՔ
Տպարան՝ «ՆՈՐ ՕՐ»-ի
1924

11-4503uch

ԳՐԱԿԱՆ ԴԻԻՑԱԶՆԵՐ

ԱՐՇԱԿ ԶՕՊԱՆԵԱՆ

Դիւցազն արդարեւ :

Դրական ապերախտ ասպարէզէն երախտիք սպասել և տարիներով գրական պատնէշին վրայ տեղալ՝ դիւցազնութիւն մըն է ինքնին :

Հանգստաւէտ վանքերու մէջ կատարուած գրականութեանը չէ աս, որուն նստաչու պիտի ըսէր Ալիշան :

Հայ աշխարհիկ գրականութեան աստղերէն Սրչակ Զօպանեան, գրական դիւցազնի կեցուածքով միջազգային համբաւներու դասը դասուեցաւ, իր տաղանդին և լուսաքաղաք Բարիքի շնորհիւ, ինքնուրուագիւ եղերական թուականներէն ի վեր: Ասկէց՝ ֆրանսական գրականութեան ազդեցութիւնը :

Բեղուն է գործը հայ գրավատակին և յատկանշական, այնպիսի պահու մը երբ եղերական կրկնակ թուականներ հայ ցեղին բեկորները ծագէ ի ծագ կը նետեն, քանդելով մարդէն մինչեւ արուեստը, սրտէն զարնելով :

Յեղը, զարնուած սրտով, դարձեալ կը պակէ իր գրական դիւցազնը, անոր գործին մօտենալով :

Արդարեւ յատկանշական յորերեան :

Անոնք որ պատմական մեծարժէք վիպականերու և ինչ ինչ հնութեան ուխտաւոր այցելուն եղած են՝ մարմարներու, սիւններու, խոյակներու և կաթարներու շեղակոյտին մէջէն յանկարծ դիցաւհոյ մը կամ դիւցազնի մը անդրին ու կիւանդորին կը նշմարեն, աւերակ համայնապատկերին մէջ :

Նոյնը նաև Զօպանեանի համար: Իր գլուխը զոր միշտ վեր բռնեց գրական տաժանելի բայց անմահ ասպարէզին մէջ, անգամ մըն ալ չ'երեւայ :

Գլխատուած գաւառներէն մինչեւ գաղթական հալածուած հայ հօտերուն մէջ անուն մը կ'արձագանգէ: Եւրոպայի անողորմ դիւանագիտութենէն յետոյ, պտհ հայ գրական դէմքերէն մէկը այսպէս պիտի տուպէր, ամենուս շուարման մէջ արգարացի շուարում մը առթելով: Եւ ինչ աւելի պ'երձ նմանութիւն քան հնագիտական սրբալայրը, ուր պանծալի գլուխ մը կը ցցուի, իր անդրին վրայ :

Սերտ կապերով հարկ էր մօտենալ անոր:

Անմահ ելլադան ունի իր երոստաղէժը, պատմական Տիլզո կղզիին մէջ, որ նաև Ապոլոնի կղզին կը յորջորջուի: Աւելի խօսուուն և կենդանի է քան Ակրոպոլիսը իր Պարթենոնով: Մինչդատի կողմէ քանդուած այս փլատակ սրբավայրը, ուր երբեմն մահկանացուներու ընակութիւնն արգիլուած էր, վերջերս գիտական աբշաւախումբի խուղարկութեան արժանացաւ: Այնտեղ ելլադայի մէջ մի քաղաքին մեհնանը կար, պատմական յիշատակարաններու առնթեր:

Մասնակցեցայ արշաւախումբին: Պատմական կղզիին սէջ խորապէս համոզուեցայ թէ արուեստագէտները որքան անյաճ եղած էին, մարդկային ճակատագրի հետ խաղալու աստիճան: Եւ արդէն բանաստեղծները—արուեստները համագրողներ—հին Յոյներու կողմէ Արարիչ (Բի ի դիս) կը մակղերուէին:

Պատմական կղզիին մէջ, յանկարծ լճի մը մօտ՝ ուրկէ Ապոլոն ծնած էր ըստ դիցարանութեան՝ Բրիստոսէ վեց դար առաջ շինուած մարմարէ գեղարաշառիւծներուն դէմ առ դէմ եկայ: Արուեստը հոն վեհօրէն դիւցադնացած՝ իր ուժեղ ջաթով սիրտս արևնեց: Իմաստասիրական նոր ըմբռնումով արդէն գեղեցիկը ուժին մէջ է և փոխադարձաբար:

Չօգանեան, իր գրական յորելեանով այս պատկերը էր տեսականացնէ ընդհանուր հայ աւերքին մէջ:

Թովմաս Թէրզեանի, Մինաս Չերազի և Եղիա Տէմիրճիպաշեանի աշակերտը իր ուսմաններէն գատ գատ օգտուեցաւ: Մտաւորական խորորդութենէն պիտի ծնէր ապագայ միակը: Դրական գիւցազնը ճշմարտութիւնը չի ծածկէր արդէն, որպէսզի չի նմանէր խել մը մտաւորականներուն. որ իրենց անցեալը կը մոռնան, հայեցի մշակոյթը ուրանալով:

Իրեն նման Եղիա Տէմիրճիպաշեանի գրականօրէն աշակերտելով, տարիներ յետոյ իր մէջ գրական յորելեալը ողջունելու բախտը կ'ուենեամ:

Արդարեւ անհատականութիւն մը քանի որ գրականութեան մը կը մշակէ: Իր նախաքայիներուն մէջ անգամ հազիւ կը զգացուի Թէրզեանի «տիլէթանթիլմը», զոր ցատագոված է ատեն ատեն:

Հին օրերու կարօտախտն է որ իր լուսակօսը կը բանայ ալապէս երիտասարդ հոգիին մէջ, յարգանքի հրաւերով:

«Ծաղիկոյի և «Անահիտ»ի խմբագրապետը ազգային ընդհանուր «աւերածութեան և սրածութեան մէջ, միութարական և խորապէս յուսատու երեւոյթ մը կը պարզէ ինքնին:

Առաւելապէս իր կեցուածքը ամբողջ գրականութեան մէջ է, միշտ պատնէշին վրայ: Ինքուունական թուականի Պոլսոյ լրագրութեան օսկեդարը յատկանշող ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ՝ հայ հայրենիքին կը ներկայացնէր քերթող մը և գրագետ մը միանգամայն: Դրագէտը կը լրացնէր քերթող մը և փոխադարձաբար: Պարունակեալը և պարունակողը հաւասարապէս:

Պայրնի նման, առտու մը նշանաւոր չեղաւ ան: Ընդհակառակն տարիներու տընութեան արդիւնք: Մտքի արիւնէն ձլարձակող ոտը հաւանաբար մեր գրական սիւներէն մին պիտի ըլլար, ախլի լա յնքն ու երկայնքը բոնելով գեղարուեստի տաճարին:

Վսեմ ժանուկը, Պէշիկթաշի ազգային վարժարաններու գրասեղանէն մինչև Կեդրոնականի կատարէն կը փայլի արդէն կանխահառ ուշիմութեամբ։ Վարժարանները նշանաւոր եղան մեր մէջ վարժապետներէն աւելի՝ հասած աշակերտներով։ Կեդրոնականը կը պարծի Զօպանեանով, առանց զանցելու գիտնականները։ Խազգիւղի Շահնազարեանը՝ Եղիայով, Զերպով և Ռ. Պէրպէրեանով։ Սկիւտարի ճեմարանը՝ Խաչատուր Միտաքեանով, Մըրթեանով և Դուրեան սրբազանով։ Փրկչեան ճեմարանը՝ Արմենակ Հայկունիով եւ Պէրպէրեան կրթարանը՝ դրոց ըրոց ներով։

Զօհրապ՝ հայ գրական վաստակներն ջահերը երեւի կը բաժնէր ատենաբանութեամբ։ —

Օրթագիւղը ունէր հայրենիքի երգիչ Սկրտիչ Պէշիկթաշեանը, Խազգիւղը՝ մոսայլ Եղիան և Սկիւտարը ժողովրդական սիրերգու Պետրոս Դուրեանը։

Հարկ էր Արշակ Զօպանեանը դասել ամբողջ հայ գրականութեան ծոցը, իմացական ներութեան և գրական գինարուեստի իբր ջահակիր և գեղեցիկ նորամոյժ (novateur) մը։

Սեր մէջ, ոչ մէկ գրող այնքան օժտուած է եւրոպական գրական աշխարհիկ տուեալներով՝ որքան ինք Արդարն։ Հայ մտքին ներկայացուցիչն էր կերպով մը Արեմուտքի մէջ, ուր իր երկերով ներկայացուց Արեւելքը։ Եւ այս գործը, միս մինակը կատարեց, քանի որ լեռներն ալ երբեմն մինակ կըլլաւ, Գրիգոր Զօհրապի կտրուկ բացատրութեամբ։

Հայ ցեղը, վերջին ծանօթ կարմիր թուականներուն, զոհեց ոչ միայն ներկան, նոյնիսկ իր անցեալը։ Դարերու արուեստին նշխարներէն մինչև ժամանակակից հայ մտքի բեկորները ինկան հաւաք լուծի տակ։ Դեռ նոր փլաւ դարերու Անին, այսօր աւելի քան երբեք ողբալի։ Ամէն կողմէ տրուած հարուածներուց մէջ, գրաժամտակին դէմքը ողջունել՝ մեղ Լամարթինի հաւաք պատգամներուն կը տանի։ «Եւնքերն ամուր հիմերու վրայ չեն հիմնուիր, եթէ չըլլան աւերակի վրայ հիմնեալ»։

Լուսաբաղաք Բարիդէն մինչեւ լուսաբաղաք Աթէնք կը յեղցեղուի յորելեարին տպաւորիչ անունը։ Որքան ժողովրդական, նոյնքան ազնուապետական անուն, ուր ընդանդական ոճը իր ներկայացուցիչը կը գտնէ։

Արդէն մեր ցեղը իր ինչ ինչ դասակարգի արժանաւորները պսակեր էր յորելեանական դափնեպսակով։ Հիմա կը պսակէ գրական մարդը։

Մոսայլ Եղիան, գրական ոճի երբեմնի հիմնադիրը, անտեսուեցաւ ատենին, դարձ Զարպիկներուն թողով։ Զօպանեանի գրական գործունէութեան յորելեանին մէջ Եղիայի հօգին կը խայտայ ի տես պսակաւոր ւանին։

Թրքահայը աւելի ծանր կը շարժի, խտադատ է իր գաւազներու մասին, մինչ ռուսահայը մէկ օրէն միւսը քաջալերանքի յորելեաններ կը սարքէ։

Գրական գիմագիծ մը տալէ առաջ նախամուտ մըն էր աս։

Նախամուտ ունի նաեւ իր մուտքը։

Արիւիար Արփիարեան ՀԱՅՐԵՆԻՔ ժողովրդահան օրաթերթի սերունդի ոգին կը դարբնէր, գրական նոր ուղղութեան մը իր և առաջին յարուցանողը

Զօհրայ լծուած է առաջապահին: Լեւոն Բաշալիան, Տիգրան Կամսարական և ուրիշներ կը հետեւին ծայտուն սղիին: Զօպանեան տակաւին Երիտաւարդ, քիչ մը յետոյ կը ծնէր, փառաւոր ծագելու համար Գրական չարքին մէջ նորէն միս մինակն է, իրան նման: Եւ ինչ աւելի մխիթարական բացատրութիւն լեռնէն աւելի:

Գրական դիւբազնի գործունէութեան թուականին հետ կարգ մը անուններ միշտ ազերս ունին: Ահա Զօհրայր, գրական բարերարի սղատոնական կեցուածքով, ըստ Վահան Թէքէլանի, զատիկ Բաշալեանը՝ ըստ Սուրէն Պարթեանի: Միջոն կիրճեանը ըստ իս աւելի տոնով վարժապետ քան արդիական գրագէտ: Տիգրան Կամսարականը իբրեւ աւելի զական hijoutier և ամաթէօն: Ինքնարօյս Երուանդ Օսեանը՝ խումբին Բենիամինը և նոր օրերու հայ Արիստոփանը: Գրական այս համեստ տաճարին անկիւնաքարը վերջապէս Արշակ Զօպանեան, միշտ ազնուապետական պատնէշին վրայ, պատկերը կատարեալ ընելով: Որպէսզի ծառերու շատուիներն անտառը մի գուգէ չերեւայ՝ աջ ու ձախէ յետոյ քննական մը դէպի իսկական դիւբազնը:

Վենետիկեան գրական դպրոցը փլած է, պահ մը գրական ականաւոր դէմքեր իր ազդեցութեան ենթադրելէ յետոյ, ուրկէ հրաշիւք իմն փրկուած է Սկիւտարի Սոխակը՝ Դուրեան, որ վենետիկեան փիլատակին վրայ դալար հօգիով կը հիմնէր «Դուրեանականութիւն»ը, սերունդներ գերելով: Հետզհետէ կը տիրապետէ մօայն նշխար Տէմիրճիապետի «Ներկականութիւն»ը, ապա «Զօպանեանական աշխարհարար»ը:

Կատաղի աշխարհարարեանը եթէ ծանօթ լեզուապաշարին մասնակցէր՝ անշուշտ խորխորէն աշխարհարարի օխոյեան «Րամազդ»ի (Բիւղանդ Գլխեան) դատը պիտի պաշտպանէր:

Թէեւ լեզուապաշարին չի կրցու մասնակցիլ, բայց անոր ոգին դարբնողն էր աւելի քան հրեք: Պետրոս Դուրեանէ յետոյ աշխարհարար տաղաչափութեան հիմնադիրը կը հանդիսանար Սիպիլ, հակառակ անոր որ «Անահիտ» տառնումով գըրարարի դատը կը պաշտպանէր: Սիպիլի հետ Զօպանեան արդի քերթողական լեզուին և տաղաչափութեան բնութագրողն է, թէեւ Տէմիրճիապետեան թոյս պատիւ փութով Ազեքանդր Փանոսեանի կ'ընծայէ, Արտաշէս Յարութիւնեանի քննադատութեան քիչ մը անտեղի ծանական քին նշաւակ պտռւելով: Թէեւ Յարութիւնեան իր պարսաւագրութիւնը կը քաւէր յետոյ, նպատաւոր դատաստանով մը:

Պարսաւագիրներու յետս կոչումը մեր մէջ սպասելի է ամէն գետնի վրայ, բարերար դեղձափի պէս:

Լեզուապաշարը երիտաւարդ գրողին առողջ մտածում մը ներշնչեց, գրարարի և աշխարհարարի երկուստեք ոցին հաշտեցնելով, որպէսզի խուզարկէր գրարարը, անոր ծոցը լուսւով իր աշխարհարարը, գտելով երկուքին տուեալները, մինչեւ իր ծանօթ աշխարհարարին կերտումը: Անիկա առաջին օրէն «իւ» եւ «իւր» ստացականներ ճշգրից, վերջնոյն դամբանականը կարդալով: Մամուլին մէջ, ոնէ տեղ, ալիւս չերեւաց բրածոյ տաքականը՝ «իւր»:

Զօհրայի կարուկ և ստարաբոյր լճէն մինչեւ Զարգարեանի վայրի ճախրանքը խնամիպական կուպեր կան: Զօպանեան իր առանձին զերը ունի մշակոյթին մէջ:

Սոսումնալից նորերը լեզուական ինձամի կապերով կը կապուին, արդի գրական լեզուն ծնելով, Իսկ մեր քոյր արեւելեան գրողներու խորթ լեզուին և անճաշակ անարուեստ գրելակերպին պատճառ եղած է Գրիգոր Արծրունի՝ ըստ Ձօ-
պանեանի, թէ և Պարոնեան կանխած է այս կարծիքը:

Չօպանեան ոճարան մը չէ այլ յստակարան մը (pariste), Քառորդ դարու
ընթացքին գեղադէտը և գրահմուտ համագրողը կը կազմուին, մասամբ իր անգոյ
ինքնատպութիւնը վերկերով: Թերին կը գարմանէ ուրիշ գերով: Նոյնպէս զուրկ է
շատերու նման գրական իմաստաւորութենէն:

Թրքահայ գրողներու նկարագրելով թէ եւ անջատ գրականութեան կը
պատկանի, բայց ամբողջական գործերու շրջան մըն ալ կը բոլորէ:

Պարթևեանի և Չօպանեանի ոճին մէջ հեռաւոր խնամութիւններ կան: Առա-
ջինը թէ և խտրութիւն բայց հոգեւորապէս, յաճախ հաւարակ: Երկրորդը աւելի
համագրող և ղեւարալարժ Երկուքն ալ անականաձեւ գրելակերպով: Արդէն թր-
քահայերէն շատեր անականաձեւ գրելակերպի տէր են: Եթէ գրական փիլիսոփա-
յութեան հոգ տարուէր՝ նկարագրները աւելի շուտ պիտի դատորոշուէին: Հե-
տեւորութեան պատճառները հաւանարար կարելի է վերագրել այս պակասին:

Նկարագրութեան մէջ Չօպանեան պառնասական է, հակառակ անոր որ ու-
մանթիք քերթող Ալիբէտ տո Վիսին իրեն համար ամբողջ ֆրանսական գրակա-
կանութիւնը կ'արժէ: Սէնթ Պէօլի նման զայն ճախրող որակելով:

Անհատը ամբողջութեան գերադասել՝ խանդավառ դատումի արդիւնք է. Իր
պառնասականը, տեղ տեղ, նկարագրութեան մէջ Թէոֆիլ Կոթիէն կ'ազդեցնուի,
քան թէ վայրենագեղ և առնագեղ ջուրտ քերթող Լըքոնդ Տըլիւէ, ինչպէս Զար-
գարեան կ'որակէր անխորթօրէն:

Պարթևեանի և Չօպանեանի ոճին մէջ տեղ տեղ զգալի խնամութիւնը իր
գաղտնիքն ունի: Պարթևեան աշակերտած է Չօպանեանի, իր յայտնութիւնը անոր
կը պարտի: Նոյնպէս Մրժրեան, Սիւսանթօ, Չօպէլ Եսսիեան, Ռ. Զարգարեան,
Դանիէլ Վարուժան եւ ուրիշներ, ալլադէս իրենց գրական յայտնութիւնը Չօպան-
եանի կը պարտին, առանց սակայն Պարթևեանի պէս աշակերտելու:

Պետրոս Դուրեան, Աբովեան, Պարոնեան, Աշուղ և նկարիչ Նազա Յովնա-
թաններ, Նահապետ Քուչակ, հայ Աշուղները և ժողովրդական երգիչները նոյն
բախտին կ'արժանանան: Ազգայր կ'են գրականութիւնը ջատագոյնելով օտարին ևս
կը հրամցնէ: Եւ դեռ նորեր, ամէն տեղ, այս բախտին կ'արժանանան:

Դիւցազնը որքան գրագէտ նոյնքան նախակարապետ է: Գրագէտին քով
գրական գործիչը, ազգային գործիչէն առաջ: Այս ամէնը կը կիրարկէ յստակ ոճով
մը առանց ղեւարալար (faciliste) ըլլալու վտարէն, ինչպէս պիտի որակէր քն-
նադատ Ռէսի տը Կուոմօն. Ոճարանի պատրանքով էջեր ստորագրած է առհաս-
րակ, բայց ոճարան մը չէ Չօպանեան նոյնպէս Պարթևեան: Իսկատիպ ոճարանը
երկրորդ մարդեղութիւնն է մարդուն մէջ ինքնութեան ուժով, ինչ որ կը պակսի
Պարթևեանի և Չօպանեանի քով, փխարէն գեղեցկագիտութիւն, համեմ և շնորհ
բերելով համագրորէն, մանաւանդ վերջնոյն քով: Հրապարակագրէն մինչև ատե-
նաբանը ժողովրդական է. լաւ պատճառարանող մ'ըլլալով: Իր քերթողութիւնը
անկատար, քիչ մը չափէն աւելի պոլսական, հասարակ տեղիքներու վրայ բան-

ուած է, ուրկէ ցցուած դիմերով բացառութիւն կը կազմեն ցեղական ներշնչումները: Քերթողը տեղի տուած է քննադատին, անխախտ մնալով մէկ կողմէն հրապարակագրութեան պատնէշին վրայ, վերջի պահուն պարզ նօթերու մարդը հանդիսանալով:

Համադրողի նախափրութիւնը զգալի է նոյնիսկ ոճաբանութիւն կարծուած էջերուն մօտ: Ժողովրդական դարձած իր մէկ նոյնօրինակ հիւթեղ ու դիւթօղ էջը՝ ԳԵՂՈՆ Ի ՊԱՏԻԻ ՀԱՅ ԼԵՁՈՒԻ՝ սխալ գրելակերպով մը կը սկսի «Խնչպէս գետ մը անհուն են. են»։ Առաջին տողէն գրական ունէ էջ միջանկեալով սկսւիլը սխալ է, քանի որ միջանկեալը իր յորջորջումէն դատելով գրական սկիզբ մը չի կրնար ըլլալ: Դատաւորելու մարմաջն է աս, փրկելու համար խորքը, որ գոյներով պըճնուած է: «Արեւելք» և «Հայրենիք» յալանի օրաթերթերէն մինչեւ այսօր ուղղութիւնը անփոփոխ է: Էջերը կատարեալ են յաճախ ձեւով դատաւորութեամբ գոյներով, զգացման տրամաբանութեամբ: Եւ սակայն անոնցմով կը ներկայանայ աւելի համագորդ քան արտադրող:

Թնճուկը կը պարզուի: Չօպանեան հայ աշխարհիկ գրականութեան և գեղարուեստի մէջ իբրեւ արտադրող կը սխի բայց զեղեցիկ համադրող մը կը մնայ, և այս տեսակէտով գրահմուտ:

Կանխահաս և բացառիկ յաջողութիւնը կը պարտէր իսկական կոչումին, որ պոլսական էր լիովին, քանի որ կոչումը կը նոյնանար ընդամենական ոտանին հետ, տարիներով տեւելու համար նոյնիսկ Բարիդի մէջ: Երկու ոտաններն ալ, քաղքենի գրականութեան օրօրաններ, կաղմեցին իսկապէս գրագէտը կոչման համեմատ: Անրկաթ իբրեւ բանաստեղծ և թէ իբրեւ գրագէտ ստեղծագործական գործ մը տուած չէ, իր դերը գլխաւորաբար զեղեցիկ համադրութեան մէջ կը կայանայ:

Բաղդասարար եթէ Չօպանեան Արեւելքի մէջ ամէնէն հերոսականն է, Եւրոպայի մէջ ալ ամէնէն հայկականը: Գրական կարօտախտով մը ազգագրական և գրական նշխարներուն կը մօտենայ, եւ կոխած մը կ'առնէ զինք, ի տես հայ կրօնաբոյր գրական դէգերուն:

Ազգային կ'սրօտախտով տեսլահար՝ Շնորհային «Առաւօտ Լուսոյ»ներէն մինչեւ «Հայ աշուղները» կը յաւերժացնէր օտար հրկնքի տակ, ակադեմական գնահատւածով: Մինչեւ առգամ Բարիդի մէջ, Չօլայի այցելելով, ՌՈՒԿՈՆ ՄԱՔՍԻՆԵՐԸ իրապաշտ հեղինակին զարմանքին առարկան կը դառնար. «Հայերն ալ գրականութիւն ունին»:

Իր կարգին Չօպանեան հարկաւ պիտի ներկայացուէր Ֆրանսայի: Համիտեն կոտորածները կատարուած էին, առաջին անգամ Սասուն հիմնադրուած կործանած էր, ահաւոր ջարդով մը: Երկրորդ կոտորած մը ևս, գաւառէն Պոլիս, նոյն սրածութիւնը «Ֆիկառօ» Բարիդի ազնուագիտական մեծ օրաթերթը կաշառուած էր Եւրոպէն, բայց Եւրոպին դէմ կը դառնար, հրաւիրելով Անաթոլ Ֆրանսը, որպէս զի ստորագրէր մեծաղօրոգ խմբագրականը հայկական կոտորածներու մասին: Անաթոլ Ֆրանսի համար նախապէս փակուած էին կաշառուած թերթին սխեմաները, և առտու մը արեամբ գրուած հռչակաւոր խմբագրականը կը ժայթքէր ինչ անկեղծ և անգերազանցելի խմբագրական:

Պատմականօրէն հռչակաւոր բողոքին մէջ, կարմիր սպանդին թուումներէն

յետոյ, Անաթոլ Պրանս Պրանսայի օգնութեան կ'ապաւինէր մեր ցեղին համար, առեւտրական եւ գրական առաքարէքին մէջ մեր ընդունակութիւնները թուելով եւ պատգամելով թէ Պրանսայի մէջ գրական ապարէզին ներկայացուցիչն էր Արշակ Զօպանեանը:

Առաջին անգամ Սրեմուտքի քաղաքակրթութեան կը ներկայացուէր այսպէս հայ գրողը սեփական Անաթոլ Պրանսի կողմէ, փառաւոր մուտքով:

Արդարեւ Անաթոլ Պրանսի անունը Պրանսայի մէջ աղբւս ունի Զօպանեանի անուն հետ, քանի որ այս վերջինը կրցաւ օրտուիլ ֆրանսացի գրագէտին շարոյական ու գրական աջակցութենէն, ահոր ֆրանսերէնին սերտ մոտեմութեամբը: Անաթոլ Պրանս ֆրանսերէնը կը մարմնացնէ Պրանսայի եւ ընդհ. աշխարհի մէջ, իսկ Զօպանեանը հայ կեանքի մէջ, աւելի քան երբեք:

Իր գործը թէեւ զուտ գրական, բայց տրամագծօրէն ներհակ չէ նաեւ քաղաքականին: Պրանսերէնը իր ձեռքին մէջ պէնք մըն է, մինչ ուրիշներուն քով շուկայիկ զարդ մը, ինչպէս ազաւազեալ սպաներէնը բարբառող Հրեաներու մօտ:

Մեծն Նուպար—հայրը Պօղոս Նուպարի—իր թելադրութեամբն էր որ Ալիշանի «Սիսուան»ը ֆրանսերէնի թարգմանել տուաւ, քաղաքակիրթ աշխարհի հայ գրական կոթող մը ցոյց տալու: Զօպանեան կը ցաւի թէ պէտք եղած կերպով մղում չէ տրուած այս կարգի գործերու, նոյն իսկ «Սիսուան»ի մասին անդրադառնալով կը մատնանչէ մեր ամենուս անշարժութիւնը:

Դասական մարմարներու ելլադան իր անկախութիւնը տեսակէտով մըն ալ իր անցեալ արուեստին եւ դրականութեան կը պարտի: Նաւարինի ահաւոր ծովամարտին մէջ Եսթրէտի «Պրոմէթէաք» եւ Հոմերոսի վրէժխնդրական քէնը կը փայլատակէր: Գլուխ գործօցներու մայր օրօքանը անշուշտ օր մը մոնկոլեան ծանրալուծ թաթէն պիտի փրկուէր: Թերեւս գուշակի եւ հարցուկի ենթադրութիւն մը ըլլայ իմ, եւ սակայն երկիրը կը դառնայ եւ ճշմարտութիւնը անողոք է:

Գրական դիւցազնը փոխադարձ գոհողութեամբ արեւմտեան հրաշակերտները հայերէնի վերծանելով, անոնց լոյսը կ'արձակէ մամուլէ մամուլ: Իր քաղաքականը գրականէն կը քաղէ, առանց եղծելու գրականը: Դերանուրը Ալֆրէտ տը Վինտիէն մինչեւ բացւանջ թէւֆիլ կոթիւն կը հայտնան մեծ հայու մը վերծանող գրչով: Աղգային գրական գանձերը իրմով փոխն ի փոխ կը փոխադրուին ձոցէ ձոց, հանգրուանէ հանգրուան, տեղատու եւ մակնթաց կոհակի նման, պարզապէս լծացումը չառնալու, հայ գրականութիւնը օտարին ծանօթացնելու:

Թարգմանութեան մասին անկախ է իր կարծիքը սեփական գրողմով: Զափածոյ հրաշակերտները չափերուն մէջ չի պահէր, արձակի կը վերածէ, անաղարտ պահելու համար բնագիրը: Վարպետօրէն գիտէ բնագրին սարուածքն ու ասացուածքը անվթար պահել, դէմ առ դէմ գալով աղնուապետականէն յանկարծ ուսմկանը, ցցուած գիծերով:

Ինքնագիր էջերով եւ ուսումնասիրութեամբ որքան դեղեցիկ նորամոյժ մը, նոյնքան ալ թարգմանութեան տեսակէտով: Բառաստեղծութիւններու մասին ունի խոր հմտութիւն, եւ համաշխարհային գրականութեան շրջանը բոլորելով գրահմուտի մը կեցուածքը կ'արդարացնէ: Արդարեւ անուրպնալի տաղանդ:

Ամէն սեպտեմբեր իր մէկ դօրծի մասին խօսելու առիթ ներկայացայ, ընթերցողը արդէն մտովի կ'անդադրեցնայ տաղանդաւորը պատկերում:

Վաղնջական դարերուն, մարդը իր հուրը երկնքէն կը շոյէր: Հեթանոս օրերէն մինչեւ քրիստոնեայ դարը խորքը նոյնն է, ձեւն է բարեշրջուած: Հեթանոսը պէտք ունէր մտքի կրակին, վանականը երկնային լոյսին, եւ արդի ժամանակակից գրագէտը իր հուրը պիտի առնէր կեանքէն: Մեր կրթական ու գրական վառարանները որքան մարդ նոյնքան ցեղամարդեր տալու մէջ չի ձախողեցան: Մեզի պէ՛տք կ'աւտօրակուած ազգի մը համար ցեղամարդուն պէտքը զգալի է աւելի քան երբեք: Այլեւ անցեր է այն ժամանակը երբ մարդ կրակը երկինքէն կը գողնար, այսօր մարդն է որ մարդուն կուտայ իր կրակը: Որպէսզի վառ մնան կրակները, հարկ է վառել տաղանդաւորն՝ բոլոր իրտը: Ամբոխները չեն որ կը բարձրացնեն ազգի մը վարկը: Անհատ մը շատ անգամ ժողովուրդէ մը աւելի արժանիքներ կը մարմնացնէ, քաղաքակիրթ աշխարհին ի տես արուեստի եւ իմացականութեան դրօշը վեր բռնելու: Ահա Չօպանեանի դերը:

Հարկ էր որոնել անոր տաղանդին ծալքերը, եզրակացութեան յանգելու:

Դիւցազնը գրական դժբախտները կը փորձէ, առաւել կամ նուազ: Կը ճաշակէ կեանքի լիզի բաժակը, յաճախ տագնապելով:

Պատառ մը կ'ապոյտին տակ, իր խցիկին մէջ բանտուած կ'երազէ երազողը: «Արշալույսի Ձօյ՝ ելը», «Մութ խաւերը» «Թրթռումները», «Թուղթի Փառքը» արդէն գրչի երաշխիքներն են, աշխարհաբաւի պայքարին տաք չըջաններուն: Առհասարակ, գրական մշակը եւեւ սեռի մէջ առաւել կ'ամուսնայ յաջողութիւն գրտնելէ յետոյ, միւս սեռերուն կ'անցնի: Մնածիական սերտ կապեր կան քառորդ դար առաջ «Հոյսի»-ն օրաթերթի մէջ հրատարակած իր «Տալիւ»-ին, «Սափում»-ին ու քառորդ դար յետոյ իր «Գեղոն Հայ Լեզուի»-ն մէջ: Գիտական վերլուծութիւն կարելի է՝ սա եզրակացութեան յանգիլ թէ՛ երրեմնի երիտասարդ գրողին էջերը հասունութեան մը հասեր էին արդէն, քանի որ քառորդ դար յետոյ նախկին նոյնօրինակ հասունութիւնն է, ոչ աւելի եւ ոչ պակաս: Նոյն օրինակ հին էջերը փրանսիերէնի թարգմանեց վերջերս, Պիեռիքադի դիւցազններգակ էմիլ Վէրհաոնի յառաջաբանով: Քաղաքական տեսակէտով թերեւս Վէրհաոնի յառաջաբանը պատշաճէր բայց գրականորէն անտեղի էր, քանի որ էմիլ Վէրհաոնի գրական սեռը արամազըծօղէն ներհակ էր Չօպանեանի ուղղական սեռին:

Պիլոյ Դիւցազնը թողէն մինչեւ Բարիզ, իր սեռը ճշգուած է այս գիտնին վրայ: «Պանթագլո», — իր ծածկան լեններէն մէկը —, արդէն ինքզինք կը մատնէ:

Հայուհիները իր անուան շուրջ հոանդագլին պիտի խմբուին, քանի որ Չօպանեան առաւելապէս սալօնական և ֆէմինիստական է: Վեհեօթիկեան միարաններն անպաժ իր քերթումներուն մէջ իրապաշտականը որոնք էին նախաքայլերէն մինչեւ ի հասունութիւնը տեսած է սեռը, մինչեւ իր քննադատական կոչումը: Աստի անական դարգացում:

Թերաստուերները զանցելով, ուղղակի գրական գիմագծութիւնը տալու համար մինչեւ իր գրական յայտնութիւնները երթալու է: Վիպականութիւնը (րօմանթիզմ) և գրական ժամանակի վրէպը (անաքրօնիզմ) ծանօթ է նախ: Շատեր ազդուած են չրջանէն: «Հայրենիք»եանները իրապաշտութեան դպրոցին նախափորձերը կը փորձեն Մօրսասնի և Տօռէի շաւղով: Նոյն սեռէն թարգմանածոյ վէպեր և էջեր կը յաջորդեն ուրիշ նոյնասեռ ինքնագիր էջերու: Չօպանեան տէրն է իր կոչման: Պատնասական ուղղութիւնը իր կողմէ նախափորձ մը կըլլայ, մինչեւ որ չրջանէ չրջան գրողները կը ժամանեն: Միաթիքականութիւնը կը փառաբանէ ինչպէս Եղիա՝ խորհրդապաշտութիւնը:

Չօպանեան առաւելապէս յայտնութիւններ բերող իւրացնող և համալրող գրագետն է: Իր քննադատութիւնը գրական ոճով և քանդակով է:

Յայտնութիւններու հիւղինակը իր կարգին յայտնութիւն մըն էր այն մամուլին կողմէ, ուր իր ապագայ գրականութեան էջերը փորձեց:

Շահեկան է գիտնալ Չօպանեանի ըմբռնումը մեր կրօնական գրականութեան հանդէպ: Որքան որ երկիւղածօրէն կը ժօռնար մագաղաթեայ գրականութեան, միւս կողմէ կ'երանէր թէ այդ կրօնական չեղձակոյտը կորած ըլլար, Եսփրէսի «Պ, ութթէս»ին և կամ Օմար Սայեամի «Քարէակներ»ուն փոխարէն:

Կրօնական ամբողջ չեղձակոյտը երկու օտար ինքնատիպ երկերու հետ փոխանակել կը մտադրէ, քննադատի ոգիով:

Իր դատումով, Քուչակ Հայոց Օմար Սայեամն է, զոր ինք յայտնեց: Հիացումով Քուչակը լոյս աշխարհ բերող իր գրական գիւտը, ըստ իրեն կրնար բռնել մեր չունեցածներուն տեղը և Քուչակի հիւթիւղ յառաջարանին մէջ մարդու սովը կ'ոգրայ:

Ազգի բոտ իրեն չարտագրեց երրայեցիկին նման Յիւսուս մը, խաւմին նըման գէթ Մուհամմէտ մը, տիեզերքին մէջ խկատիպ գործ մը տեսած ըլլալու: Կարդ մը հայազգի գորավարներէն մինչեւ հայր Տաշեան ողոր երեմիական է: Քանի մը միտթարիչ գէժքեր միայն կը թուէ վերջին հայ կեանքէն:

Վիէննայի և Վեհեօթիկի միտթարեաններուն գրավէճը Չօպանեանի հեղինակութիւնը կարծիքով կը հարթուէր: Ոսկեդարեան գրաբարին յայտնութիւնը երեքեալ եւ տատանեալ էր: Վեհեօթիկ՝ գիւտին յայտնութիւնը իրեն կը վերապահէր՝ փոխադարձաբար Վիէննան: Յաղթանակը Վիէննայի միաբանութիւնը կը տանէր շնորհիւ Չօպանեանի: Ուստի սեռէ Վիէննայի Միտթարեան Վեհեօթիկի Միտթարեանէ մը գատելու համար, ընկալեալ ձեռով «Ոսկեդարեան Միտթարեան» կը մակդիրեն, իսկ վերջինը՝ սոսկ վեհեօթիկեան Միտթարեան: Չօպանեան յայտնութիւնէ յայտնութիւն կը գլէր:

Մկրտիչ Պէշիկթաշեանի նուիրումը երկը կը բերէր հիմայ, եթանասունի

գրական չըջանին ազգային սրտակա-որ քերթողը, որուն օտար ազգակրու թիւնե-րը կը ծածկուէին զգալարար Աւրոզ սերունդի վը հիացման առարկան անշուշտ իր քննադատութեան բովէն պիտի չի վրիպէր: Հագիւ մէկ երկու ապրող էջեր ե-թէ անկէ մնան խի, Չօպանեան որպէս քննադատ պարտաւոր էր արդի քննա-կան ոգիով տալ իր հերտտին դիմատուր: Գործը ուշագրաւ է մէկէ աւելի: Քեր-թողին ուրուագիծէն աւելի անոր չըջանը և միջավայրը կը պարզուի: Խաչատուր Աբովեանի և Մկրտի, Պէշիկիմաշեանի մասին իր քննական վերլուծութեան բն-յայտնի է թէ, Չօպանեան առաւելագոյն քննադատութեան մէջ կ'օգտագործէ ի-րօրին թէնի ուղղութիւնը:

Արդի քննական մտքով իրօրին թէն քիչ մը շատ ակադեմական և վար-ժագետական է: Անհատը կը կաշկանդուի քննողին անհատական գրոշմին բացա-կայութեամբ: Իրօրին թէն գ. ոգին միշտ միջավայրը կը նկատէ աւանդօրէն:

Խմատասիրօրէն, արդի քննական միտքը պիտի չընդունէր փրանսացի ներ-հուն գրագէտ քննադատ-պատմագ ին կաշկանդիչ տեսակէտը, քանի որ միտքը և հօգին իրենց կոչուելի բերուելով տարբեր տարբեր միջավայրի է կը սերին:

Ամէն գրի համար միջավայրը որքան որ նկատուի է, բայց բացարձակ ճշմարտութիւն վը չէ ան, քանի որ խմատասիրական արդ. ըմբռնումը կը հեր-քէ գայն տրամաբանօրէն: Չօպանեան թէնի կեցուածքով կը կենայ ամէն դէպքի առաջ: Թէեւ մեծագոյն կը շահի իր քննադատութիւնը ձեւի տեսակէտով, միւս կողմէ պիտի տուէ: Անսովոր, գարտուղի և լայնօրէն ինքնատիպ մտքերու հա-ժար թէնի քննական գրեւակերպը պիտի չի պատշա՛ էր ինքնին այստեղ միջա-վայրի կաշկանդիչ խնդիրը կը վերնայ: Մրժեանը Պալիս կը բնակի, առանց սա-լոնական ըլլալու, բայց իր հօգին կը սերն երուսաղէմի ձիթնեաց լեռնէն, լուրը միտքի վայրի է: Նոյնը նաև Բիկ Վէտայի փոտարանիչ նդիայի համար:

Պարագան նոյնն է փրանսական գրականութեան մէջ: Անաթօլ Յրանս և Բիէր Լօթի տարաշխարհի կն. ժամանակից յայտնի միտքի գրագէտ Էտ-սուար Շիւրէ՝ վերջին միտքի օրէն իսկաւիպ երկերով ինքնին կը փաստէ արդէն:

Իրօրին թէնի քննական բարձր ոգին թէեւ ներմուծին ալ մէկ կողմէ մեր գրականութեան նպաստած է, միւս կողմէ կաշկանդիչ է նուազագոյն չափով:

Ունէ գրական դէպք ակադեմական անուրի տակ առնել, գոնէ նուազա-գոյն չափով կաշկանդիչ է: Անս գործին երկու երեսները:

Զարմանալի է որ նորերէն ոմանք չեն կրցեր օգտուիլ Չօպանեանի շինիչ քննադատութեան: Այդ քննադատութիւնը թէեւ թէնի ժարդերէն կուգայ, բայց բարբար գեղմաին է անձնական կիրքով մղուած գրապայքարի համար: Փրանսա-կան քննադատութիւնը Բոննէյլի օրով *burlésque* կոչուած պարտաւորութիւնը կը համարէր իր ծոցին մէջ Սքարոնի պէս:

Անոնք շինիչ քննադատութիւնը պարտաւորութեան հետ չփոխեր էին: Հիմնած էին առանձին գրական վառարան մը, շնական լրրութեամբ և ծիծաղե-լի ծիծաղով անգոստնալու օրումն գէժքերը: Բաղդատական և քննական ոգին կը պակսէր, տեղի տալով անձնական պարտաւորութեան և հաշուեյարդարման:

Կոչուծի տէր քննադատը բաղդատական և քննական ոգին հաշտեցնելով, ամէնուն ալ զատ զատ անկիւնները կը ճշդէ: Պարսաւագիր Սքարոնի համախոհները Բօռնէյլի «Սիտը» հրատարակելուն պէս միւս դրական գործերը առ ոչինչ կը համարէին:

Պարսաւագրութիւնը մեր մէջ ևս քննադատութեան հետ չփոթուած է, ըլլայ ազգային ըլլայ գրական կեանքի մէջ: Զօպանեան շատերէն կը թուէ Հիւլիօն որ չէ հասկցած Ռասինը քննական ոճով: Ամէն գրի, իր սահմանին մէջ դատելն է ուղիղ: Էմիլ Վէռմարնի վերջին գրական պատգամներուն համեմատ ամէն քերթող ինքզինք կի տեսնէ միայն եւ կամ հին յունական ասացուածքով՝ բրուտը բրուտի ժաման լաւ չի խօսիր:

Մեր մէջ եթէ քննադատութիւնը Զօպանեանի ձեւով մշակուէր՝ հակալըքանքի եւ համակրանքի արհեստական ձեւը իսպառ պիտի չքանար: Նոյն իսկ ատեն մը կուտակցական ակնոցներու տակ ինկան հայ գրողներէն շատեր: Անոնք որ կը քանդեն, քանդումը հետաքրքրական կը գտնեն: Տակաւ թնճուկը կը պարզուի, մեր մէջ պարսաւագիրներու երեսումը կարելի է վերագրել երկու շարժառիթի: Նախ կանուխ համբաւի տիրանալ, երկրորդ՝ գրական մուտքին յամենալը քաւել:

Հայ պարսաւագիրներու մէկ խաղն է նաեւ նորելուկները չփացնել վաստակաւորներու աւընթիւր, այս վերջիններուն վրայ ստուեր անելու: Տակաւին ուղղագրական վարժութիւններու շրջանին մէջ գտնուող նորելուկները երկինքները հանել՝ անպատասխանատու մարդոց գործն է միայն: Դիտումնաւոր կեղծիք: Նոյնպէս կին գրողներ ժամանակէն առաջ գնահատուած են կնամեծարներու կողմէ: Գրական քննադատութիւնը այսպէսով երկու երես ունի, երկերես ըլլալու համար: Շինիչ քննադատութիւնը երկերեսութեան մէջ տեղ չունի: Երկերեսութիւնը քննադատութեան մէջ, տեսակ մը լիտի երկուութիւնն է: Նախ արժանիքները ուրանալ, դիտումնաւոր կեղծիքով և քննախնդրական ոճով: Երկրորդ՝ անարժանները կերպով մը բարձրացնել ժամանակէն շատ առաջ, գրավաստակներուն և տաղանդաւորներուն անուղղակի անարգանք ըրած ըլլալու մեղսակցութեամբ:

Արդարեւ մեղագրելի պարսաւագրութիւն, որ չինիչ քննադատութեան անունով կ'երդնու:

«Հայ Էջեր» և «Վարդենիք Հայաստանեայցը» համադրողը ընդհակառակն աստիճանական զարգացումով իր գրական հանգրուանը կը ժամանէ: Արժաչի, Վիլենայի, Էջմիածնի և Երուսաղէմի հայ ժառանգարաններուն փոշիներէն նոր նշխարներ յայտնաբերողը ձեռնհասօրէն տէրն էր չինիչ քննադատութեան, կաւումածին իկական մարդը:

Ինտրայի (Տիրան Զրաքեան) բնորոշումով. «Բարձր քերթողութեան մը մասին գրուած բարձր քննադատական մը բարձր քերթողութեան հաւասար է»:

Գրահմուտ քննադատը աստիճանաբար գրական զանձերը իւրաքանչիւր, քերթողակնը մշակելէ յետոյ, որպէսզի համանուն սեռին նրբութեան գիտակցէր:

Յեղափոխական եւ գրական կարգ մը փրանսերէն և հայերէն երկերը նոյն խղճմտանքով են առաւել կամ նուազ:

Դիտելի է նաև իր կեցուածքը նորերու հանդէպ, գոնէ իր մշակած փրանսերէն գրականութեան մէջ: Յաճախ հիները հրաճցուցած է փրանսերէնով, առանց նորերուն քունը խռովելու: Ողբացեալ տաղաչափ ֆանդէզիսդ Աղեքս, փրանսեան օր մը դառն ծիծաղով կըսէր ինծի, «ինչմէ՛ր առ մը իսկ թարգմանած է»: Ինչ որ ալ ըլլայ, մեր գրականութիւնը օտար գրականութեան ծանօթացնողը փողոսկրէ աշտարակին մէջ կարելի չէ դասել, չատերու նման:

Այլապէս պարագայ մը եւս: Չօպանեան իր մղած պայքարներէն յաճախ ժաքուր եւ յաղթական ելած է: Պարթեւեանի հրատարակած «Խորագանը» ի գուրկըցաւ խորագանի գինքը, քանի որ պատուաւոր յարձակողական մը չէր: «Խորագան»ը լոկ կրնար իջնալ քթայքի մոլուցքին մէջ: Եմանօրինակ էջերը հայ գրողներուն մէջ քննական ոգիին պակասը կը շեշտեն:

Ազգային գործիչի կեանքը առանց գրականութեան խառնելու, կ'արժէր յիշատակել թո՛ւ աշխարհիկ գրականութեան երիտասարդ նահապետը ամէն ատենի հաժար անխտիր ի սպաս դրած է իր խօսքն ու գրիչը հայ դատին, մերթ յանկուցանելով և մերթ լացնելով:

l
4
r
r
2
u
r
r
2
t
6
4

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0719700

11
4503

